

Szöveggyűjtemény

a magyarországi cigányok halotti szokásaihoz

Bevezetés helyett

„A modern társadalmakban élő ember egyre jobban érdeklődik az emberi természet és a társadalom kialakulásának, működésének tudományos vizsgálata iránt, mert így szeretne megnyugtató vagy eligazító válaszokat kapni a saját egyéni problémáira és szűkebb-tágabb közösségének megoldatlan kérdéseire.” (Csányi Vilmos *Az emberi természet. Humánológia* Vince Kiadó Kft., Budapest, 1999.)

Nehéz helyzetbe kerül az ember, ha más kultúrákhoz tartozó közösségekről szeretné közreadni az ismereteit, gondolatait. A szűkebb pátriánkban, a büntetés-végrehajtásnál is szigorú jogi normák szabályozzák a más etnikai csoporthoz tartozókkal történő bánásmódot, illetve a hátrányos megkülönböztetést. A rasszjegyek, és a magatartásbéli különbségek megkövetelik, hogy ezzel vagy azzal a fogvatartottal, vagy fogvatartott csoporttal más bánás módot alkalmazzunk, mint általában. Ez nem csak a büntetés-végrehajtásnál jelent nehézséget, hiszen a szabad életben is sokszor kerülünk kényes helyzetbe, ha más etnikai csoporthoz tartozó ember megnyilvánulásait, általában a magatartását félre értjük, és a félreértés során, a különben kulturálisan szabályozott, elfojtott agresszióknak felszabadul a gátlásai alól. A szabályozott agresszió fenntartásának a legbeváltabb módszere a megismerés, a másik ember, embercsoport megismerése, így a megértése.

A jegyzet elkészítésének is ez az alapvető célja. Remélem, ezzel a kis jegyzettel segítséget tudok nyújtani, különösen azoknak a munkatársaimnak, aki gyakran kerülnek, kerülhetnek olyan helyzetbe, amikor más kultúrához tartozó embercsoport között kell szolgálati feladataikat teljesíteni.

Tudvalévő, hogy az intézetünkben fogva tartott személyek számára (előzetes letartóztatásban lévők, elítéltek) esetenként a bíróság jóváhagyásával, az intézet parancsnoka kegyeleti jog gyakorlása céljából, engedélyezi, közeli hozzátartozója temetésén való részvételét.

Ennek végrehajtását egy, 1997 szeptemberében kiadott őrutasítás szabályozza. Az őrutasítás a jogszabályi hivatkozásokra figyelemmel részletezi az őrzési feladatokat. Különleges feladatként előírja, hogy a temetés szertartását megelőzően – még az intézetben –, széles körű ismereteket kell lehetőség szerint beszerezni a fogvatartott családi kapcsolatait illetően. Az illetékes nevelőnél tájékozódni kell az intézetben tanúsított viselkedéséről, személyiségéről. A gyász-szertartás helyszínén a biztonságot szem előtt tartva, meg kell tekinteni a ravatalozó helyiséget, a kegyeleti útvonalat, a sírhelyet és környékét, ezekről helyszínrajzot kell készíteni. Fel kell deríteni a az őrzés szempontjából lehetséges veszélyforrásokat. A vezető számára az előzőek jelentős támpontot

nyújtanak a beosztottak eligazítását illetően. Az eligazítás tartalmazza az előzőeken túl azt is, hogy a beosztotti állomány tartózkodjék kegyeletsértő magatartástól.

A beosztotti állomány eligazításán túl ki kell oktatni az őrutasítás szerint az előállítandó fogvatartottat is. Tudomásul kell azt venni, hogy a büntetés-végrehajtási intézetekben létrehozott rezsim (magyarán szólva speciális életkörülmények) jelentősen befolyásolják – soha meg nem szüntetik – a kulturálisan öröklött viselkedési formákat, a kultúrát, így a gyász-szertartás során előbukkanó, eddig „elfojtott” magatartásformák felbukkanására lehet számítani. Ha a személyzet tagjai tisztában vannak az előzőekkel, a kioktatás során tiltó rendelkezést hozhatnak, úgy a gyász-szertartás során jelentkező magatartásformát „kezelni” tudják, illetve, ha „kezelést” nem igényel, akkor az okát ismerjék. Az előzőekben említett kioktatás alatt mindenki szóbeli oktatást ért. Gondoljunk azonban arra, hogy a közelmúltban a büntetés-végrehajtásban olyan újszerű kezdeményezések láttak napvilágot, amelyek valahol a mélyben már lappangtak, csak a megfelelő helyzetre vártak, hogy előtörjenek. Az új kezdeményezések sorában elég csupán a Budapesti Fegyház és Börtön Magatartási Kódexére, vagy a még korábbi „Megállapodást” említenem. A fogvatartott kioktatására kézenfekvő megoldásnak látszik a „Megállapodás” alkalmazása. Lényegét tekintve ez nem más, mint írásban vállalnak kötelezettséget a megállapodó felek jogai, kötelezettségeik biztosítására

Tovább fűzve ezt a gondolat menetet, azt hiszem, hogy ez a megoldás beleillik az úgynevezett „garanciális büntetés-végrehajtás” képébe.

Azt hiszem az előzőek részben a gyász-szertartáson résztvevő hozzátartozók magatartására vonatkozóan is. Valószínűsíthető az, ha a hozzátartozók „megértést” tapasztalnak a személyzet részéről, kisebb a veszélye az esetleges rendbontásnak.

A jegyzet a biztonsági előírásokon túl azt kívánja részletezni abból a célból, hogy a személyzet előállítást végrehajtó tagjai tisztában legyenek, legalábbis némi fogalmuk legyen, milyen jelenségekkel találkozhatnak a feladataik teljesítése során.

Egészen rövid bevezető

A jegyzet elkészítése során néhány olyan fogalmat kellett használnom, melyek értelmezése az olvasó számára talán nélkülözhetetlen.

Ha a biológiai gyökereitől vizsgáljuk az emberi faj, az emberi fajták kialakulását, az öntudatra ébredését és a jövőjük problémáját, jelenkori életük minden területét, a kultúra fogalmával találjuk szembe magunkat. A kultúra fogalmának meghatározása egyetlen rövid definícióval nem lehetséges, mivel – *amint arra már az előzőekben röviden utaltam* – az egyes emberfajták, népcsoportok, etnikumok stb. életének minden területét magában foglalja. A kultúra fogalmát eddig legalább 130-150 féleképpen határozták meg, ám jelen esetben haszontalan lenne sorra venni ezeket. Maradjunk az általam elfogadott legtömörebb definíciónál, amely szerint „a kultúra nem más, mint ahogyan az emberek élnek”.

Az emberi faj számszerű és ezzel egyidejű minőségi terjeszkedése kezdetén még voltak olyan önálló kultúrával rendelkező csoportok, melyek egyáltalán nem

érintkeztek egymással, és így gond sem származhatott abból, hogy az egyik népcsoport így élt, a másik pedig amúgy. A helyzet akkor kezdett bonyolultabbá válni, amikor a népsűrűség következtében a kultúrák találkoztak egymással. Így megvolt a lehetőség arra, hogy a másként élés miatt az egyik csoport – alappal vagy alap nélkül – „lenézze” a másikat, mert az másként élte az életét, sajnos megszületett az előítélet.

Ennek ellentétéként sokan úgy vélik, hogy tagadniuk kell az egyes kultúrák közötti nyilvánvaló különbségeket. Egy egészen egyszerű példával élve, a kezünkön lévő ujjak vajon mind egyformák?... És mégis szükségünk van valamennyire! Egy család gyermekei sem egyformán eszesek, erősek. De éppen a közöttük lévő különbségek adják meg a csak rájuk jellemző egyéniségüket. Az egyiknek ez van, a másiknak meg az. Éppen a sokféleségnek köszönhető az, hogy működnek az emberi közösségek, az emberi kultúrák.

A kultúra és a kultúrák közötti érintkezés említésekor két további fogalmat tartok szükségesnek megemlíteni. Az egyik az identitás, a másik pedig az integráció.

Az identitást talán úgy lehet magyarázni, hogy egy konkrét személy szabadon tudja vallani és gyakorolni a számára adott – mert „beleszületett” – kultúrát, illetve azt, amelyet magának kényszerből vagy szabadon választott. A két verzió illusztrálására a következőket lehet megemlíteni: a cigány családba született gyermek kézenfekvő, hogy a cigány kultúrát sajátítja el, azt vallja később magáénak. A cigány családba házasodó „gazho” vagy „gazhi”, minden bizonnyal előbb-utóbb „eltanulja” a „romanes”-t, azt, hogyan kell cigány módon élni.

Az integráció fogalma tárgyalásánál ütköznünk bele az első olyan problémába, mely érinti jelen jegyzet központi témáját. Ismét csak olyan területre tévedtünk, melyet ismét csak nem lehet egyetlen mondattal, meghatározással elintézni. A kultúrák integrációja a saját olvasatomban olyasmit jelent, hogy az egymás mellett, közel azonos területen működő kultúrák képesek zavar, jelentősebb zavar nélkül létezni. Ez a zavar úgy érthető, hogy nem lehetetlenítik el egymást, illetve magyarul szólva nem lép fel az „erősebb kutya” effektus. Ennek a jelenségnek a békésebb következménye az asszimiláció, melynek során az „erőtlenebb” kultúra beolvad az uralkodó kultúrába. Az erőszakosabb következmény a szegregáció, a teljes elszigetelés, erőszakos elkülönítés, végső soron a szellemi, fizikai megsemmisítés.

Érzelmektől mentesen (nagyon nehéz!), tisztán gondolkodva az integráció megteremtése az egyedüli lehetséges út. Hogy ezt meg tudjuk valósítani, szükség van, hogy megismerjük más népek, más kultúrák velünk kapcsolatba lépő részét

Azt hiszem még egy fogalmat szükséges tisztáznunk. Az etnikai csoport elnevezése mindig is fontos volt az illető csoport számára. Valószínűleg ebből eredhet az is, hogy a legtöbb esetben saját magukat „embernek” nevezik, míg más csoport tagja a véleményük szerint már „nem ember”. Most ne bocsátkozunk hosszú fejtegetésbe miként alakulhatott ki egy-egy csoport elnevezése, mert a téma szempontjából lényegtelennek tűnik. Egy-két évvel ezelőtt is hosszan cikkeztek arról, hogy sértő, vagy nem sértő a „cigány” elnevezés, vagy legyen-e inkább „roma”? Meddő, és teljesen felesleges vita. Ha

már évszázadok alatt a cigány név terjedt el a köztudatban, a „roma” kifejezés csak most van terjedőben, én inkább maradok az előzőnél. Nem nyelvészkedni kívánok, de a legszebb magyar szót is lehet éles késként használni...

Nép nemzet nélkül

Amikor nemzeti identitásra gondolunk, ez alatt a terület, a nyelv és a nép pontosabban nem körülhatárolható egységét értjük. A nemzeti azonosulás legvilágosabban a nyelvben fejeződik ki. A nyelv alapvetően összeköti valamely nemzet földrajzi értelemben vett földjét a közösen megélt történelmükkel. A nyelv, másként, meghatározza az egyes népeket-kultúrákat elválasztó határvonalakat.

A cigányság esetében ilyen nem fordulhat elő. A cigányok többségének közös a nyelve, még sincs olyan terület, őshaza, ahová visszavágyódhatnak.

Számunkra felfoghatatlan, ilyen körülmények között hogyan maradhatott fenn a cigányság? Pedig itt vannak közöttünk...

Egy társadalom szélén élő nép identitása

A cigányok távolságot tartanak, mégis az őket körülvevő, velük szemben fölényben lévő népességtől függenek. Nincsenek jelentős termelőeszközök, teljes mértékben ki vannak szolgáltatva az őket körülvevő világnak. „Objektív” megfogalmazással: a magyarországi cigányok csak a munkaerejüket tudják áruba bocsátani. A munkával – kereskedéssel – keresett pénzből tartják el a családjukat. „Szubjektíven” közelítve meg a kérdést, szerintük a lóvásárok – napjainkban már használt-autóvásárok –, a családi ünnepek és a nagyon intenzív közösségi élet teszi őket cigányokká. A cigányok a mások által felnevelt lovak – napjainkban használt-autók – eladásából csinálnak pénzt, és ez biztosítja számukra az egyenrangú, egymástól nem különböző „testvérek” közösségének autonómiáját. A cigány férfiak, ha magukban vannak otthon, szüntelenül arról ábrándoznak, hogy ismét együtt lehessenek a „testvérekkel”. A cigány férfiak közötti szolidaritás a cigány lét egyik meghatározó eleme.

A cigányok azt állítják, hogy képesek a társadalmi és egyéni létet két elkülönülő részre osztani. Az egyik a tiszta cigány élet, a másik a parasztkéhoz hasonló (gazho) nem cigány lét. Ez a kettéválasztás kézzelfogható formát ölt a cigány test kettéosztásában egy felső és egy alsó részre (határvonal derékmagasságban húzódik), illetve abban, hogy különböző aktusokat és tárgyakat hoznak kapcsolatba az egyik vagy másik résszel. Ez a világgép biztosítja közösségük fennmaradását.

A társadalmi szférát jelölő metaforikus „törzsiség” fogalom olyan életszemléletet implikál, amely csekély jelentőséget tulajdonít az életkor, a nemzedék, a szülő-gyerek kapcsolatok és az egymást követő generációk fogalmának. Ez az életszemlélet gyökeres ellentéte a „gazhok” családi életével.

A cigány halotti szokások, amelyekről a jegyzet szól, éppen azokat a feltételeket próbálják visszaállítani, amelyek között újra lehetségesnek tűnik cigány módon élni, s ennek szerves része a „gazhokétól” eltérő időszemlélet. Pontosabban fogalmazva, a halál alkalmat teremt a cigányok számára az élettelen test fölél emelkedő társadalmi rend megalkotására.

Milyen a halál a cigány kultúra számára

A kelet-európai paraszti kultúrákban jó halálról beszélnek, ha valaki idős korban távozik az élők sorából, és körbeveszik mindazok, akik az ő egész életen át tartó fáradtságos munkájának köszönhetően biztonságos jövő elé néznek. Ebből a szemszögből a halál nem a vég.

A cigányok szemében nincs jó halál. A szemléletükből hiányzik az életnek mint a halál felé való kérlelhetetlen menetelésnek a képzete. A halált akkor is brutális és váratlan eseményként élik meg, ha súlyos betegség vagy kórházi ápolás előzte meg. A cigányok számára a halál olyan esemény, amely kívülről sújt le, minden előzmény nélkül: olyan erő, amely minden pillanatban azzal fenyeget, hogy berobban az életükbe és kiragadja szeretteiket az ölelésükből.

Talán, mert a halál veszedelmes terep a cigányok számára, mintha tűzzel játszanának, rituális beszédfordulataikban gyakran idézik fel a halál fenyegetését. Szenvédélyes esküdözéseikben állandósult szókapcsolatokról van szó: „Haljak meg!”, „Te merav”, „A fekete gyász egye meg az anyámat!”, „Még ma haljon meg a gyerekem!”, „A rák egye le a húsomat!”. Ezek a kifejezések a kellő pillanatban önkéntelenül buknak elő, mégis állandó aggodalomról és a haláltól való félelemről tanúskodnak.

Elméleti modell a halál kultúrák közötti módosulására

Számos társadalom társítja a halálhoz a „termékenység megújulását”, amelyet kulturális értelemben alapvetőnek tekintenek a társadalmi rend újratermelése szempontjából. Kézenfekvő példával illusztrálva, lásd a húsvéti ünnepeket.

A modell szempontjából a cigányok különleges helyet foglalnak el. A cigányoknak sem tárgyakban megtestesülő lehetőségük, sem indokuk nem volt arra, hogy a múltat a jelen részévé tegyék. Amikor egy gazdag cigány meghal, magától értetődik, hogy a megmaradt pénzt sírhely csináltatására kell fordítani. Az egyén által felhalmozott javak nem eredményeznek sem anyagi jólétet, sem kapcsolódási pontot a társadalmi folytonosság számára, csupán az elhunyt testének biztosítanak örökös nyugvóhelyet.

A halál

Szemben az európai városlakókkal a cigányok számára a halál nem egyszeri esemény, hanem több szakaszból álló folyamat. Ami a számunkra a halál pillanata, az a cigányok számára a vérkeringés megállásának a pillanata, vagyis a „dzsi” működésének megszűnése. Minden élő szervezetnek van „dzsi”-je, más szóval életereje. A „dzsi”-n kívül az embereknek lelkük („lindra”, magyarul álom) is van. A „lindra” csak hozzátétőlegesen kötődik az egyénhez, amikor az ember alszik, a lélek sétálhat, ebből lesz az álom (shuno dikhel).

...halál esetén az eszme a lélek és a test szétválasztása... jobban megérthetjük a halotti rítusok lefolyását, ha elkülönítve vizsgáljuk, hogy hogyan kezelik a testet és hogyan a lelket.

Ha egy cigány otthon hal meg, mindenki abban reménykedik, hogy még azelőtt sikerül őt eltávolítani, mielőtt kileheli a lelkét, vagyis elveszíti a „lindrát”-ját. A házat bezárják és azonnal megtisztítják... „az elhunyt ne ismerhesse meg a saját házát” (te na pinzharel pesko kher), ha ő (pontosabban a lindrá-ja) a temetés előtt vissza akarna térni...

Ezt követően az elhunytat a legkedvesebb ruhájába öltöztették, majd a középső „tisza” szobában fehér lepedőre fektették, lábbal az ajtó felé, s a test köré páratlan számú gyertyát helyeztek. Ma már a legtöbb ember kórházban hal meg, s ha mégis otthon, a hatóságok hamar elszállítják. De a házzal ugyanaz történik, és a gyertyákat is meggyújtják. A haldoklónak tehát, ezért fontos a halála előtt elhagynia a házat, hogy a lindra azonnal kiléphessen testi és anyagi környezetéből és szimbolikusan is elválhasson tőle, mert a halál a születéssel ellentétes folyamatot ábrázol.

...bezárják a száját és pénzdarabot helyeznek a szemre, ez a test lepecsételésének aktusa... a halott alá terített szalmát és a körülötte meggyújtott gyertyákat illeti, ezek, úgy tűnik, azt a célt szolgálják, hogy a lélek az elhunyt testétől elválva is fenn maradjon. A cigány eltemetése mégsem a folyamat utolsó állomása.

Haláleset a családban

A következőkben azt tartom szerencsés megoldásnak, ha Michael Sinclair Stewart, angol kutató írására hagyatkozunk, mivel konkrét esetről számol be, mely mindennél alkalmasabb a cigány haláleset, temetés bemutatására. A szerző az 1980-as években összesen 15 hónapot töltött el egy magyarországi kisváros cigányai között. Mint kívülálló, igyekezett a cigány kultúrát objektív módon bemutatni, emellett azonban olyan közel tudott kerülni a számára „kedves népéhez”, hogy mindennapjaik legintimebb szféráiba is betekintésre nyílt módja.

Jelen írása a „Cigányfűró” című folyóirat 1994. I. évfolyam 3-4. számában jelent meg „A magyarországi cigányok halotti szokásai” címmel. (A tanulmányt szerkesztve, lényegét nem érintve, rövidített formában adom közre!)

„Gabi meghalt, gyertek haza!” Egy vasámap este ezt, az egyik családtag haláláról tudósító rövid táviratot kézbesítettek több családhoz a telepen, ahol akkor a családommal laktam. Több cigányt bosszantott a távirat elbizakodott hangja. (Gabi házát nem tekintet-

ték a magukénak), és hogy hiányoztak belőle a temetéssel kapcsolatos információk. Mások, akiknek rendszeresebb kapcsolatuk volt az elhunyttal, mindezt nem vették annyira zokon, és néhány perccel a hír érkezése után egy csapat ünnepi ruhába öltözött férfi jelent meg a lakásomon. Mivel gyakran tettem nekik sofóri szolgáltatásokat, kértek, hogy vigyem el őket a virrasztásra, ahol a családjukat „segítik” majd. Amíg nálam voltak, mindvégig mérhetetlen aggodalom áradt belőlük szegény elárvult (chorro) „testvéreik” iránt.

Személyesen nem ismertem Gabit, noha az úton elmagyarázták nekem, hogy többször kellett találkoznom vele, mert ott volt „mindenütt, minden keresztelőn, minden lakodalomban, minden ünnepen”. „Finom és jó” (lasho) ember volt. Nem „nagyképűsködött” de volt tekintélye, és főként „mindig tréfálkozott” (sa kerdas pheras) – tréfás ember volt. Nagyon gazdag is volt – „életében egyetlen napot sem dolgozott (butyi kerel)”, vagyis sosem dolgozott gyárban, bérmunkásként. A temetése jelentős társadalmi esemény lesz. Amikor megérkeztünk a siratásra, mintegy negyven férfit találtunk ott. Általában, ha a cigányok összegyűlnek, a férfiak mind együtt ülnek, tekintet nélkül az életkori különbségekre. Most azonban az egyes korcsoportok elkülönültek egymástól. Az elhunyt nemzedékéhez tartozó férfiak a fiaikkal a középső szobában foglaltak helyet. A fiatalabb házasságú férfiak az első szobában, közel az ajtóhoz, a kamaszok pedig a legbelső szobában. A cigányok életében gyakorlatilag ez az egyetlen alkalom, amikor a nemzedék fogalma formálisan is megragadható. A temetés után, a kocsmában a „testvérek” újra a nemzedékek egymással elvegyülő csoportjában találják magukat. A siratás túlnyomó részében egyetlen nőt sem lehetett látni, az elhunyt felesége és lányai, csakúgy mint a többi nő, átmentek a szomszédokhoz.

Magát a házat Gabi halálát követően átrendezték. A szobákat kiürítették, – csak a székeket hagyták benn –, a falakat lemosták. A hátsó szobában lévő tükröt fehér lepedővel takarták le, a szőnyegek helyére szalmát terítettek szét. A szoba egyik sarkában, közel az ablakhoz, három gyertya égett. A ház belseje felé fordulva ültünk. Barátaim figyelmeztettek, hogy ne üljek szembe az ajtóval és ne nézzek oda, mert különben betopanhat a halál. A középső szobában sörösládák voltak egymásra rakva, és minden belépőnek adtak egy üveggel. Általában, amikor a cigányok összegyűlnek inni, minden korty előtt mondanak egy tósztot. Most szótlanul ittak. Egy kevés sört a padlóra locsoltak, elnézést kértek az elhunyttól, a többit pedig megitták. Ennivaló nem volt. Éjfél felé a hangulat komorabbá vált. Ez az a pillanat, amikor a legnagyobb az esélye, hogy a halott lelke megjelenik az egybegyűltek körében vagy valahol a közelben, és jelenlétét borzongató, hideg fuvallatként élik át. Pálinkásüvegeket nyitottak ki, és kézzel-kézre adták. A pálinkáról úgy tartják, hogy nagyon erős ital, felmelegíti a testet és védelmet nyújt a tisztátalanság ellen. A pálinkásüvegek egészen hajnalig körbejártak. Akkor tüzet gyújtottak („hogy a halottnak legyen világosság”), majd a társaság fölbomlott, ami lehetővé tette a közeli hozzátartozóknak, hogy néhány órát pihenjenek.

A test átváltozásának a folyamata számos, a gyászoló családot sújtó tabuban és tilásban ölt testet. A gyászoló családban nem szabad aludni éjszaka, szeretkezni, főzni a háznál, fésülni, mosni, mosogatni, varni. Ugyancsak tilos az érintetteknek tükröbe vagy víztükörbe nézni. ...Úgy tartják, hogy aki megpillantja a saját tükörképét, elveszít-

heti a „lindrá”-ját... a temetés előtti időszakban. A közeli családtagoknál a lélek és a test közötti kötés veszt az erejéből, éppen úgy, mint az újszülötteknél... a gyászoló családtagokra vonatkozó alvási tilalom is a fizikai gyengeség képzetéből ered. Van számos pozitív szabály is, amelyek az elhunyt nem-testi, vagyis lelki vonatkozásait érintik. Mindenekelőtt a temetésig a nőknek és férfiaknak minden alkonyatkor össze kell gyűlniük, hogy együtt virrasszanak, igyanak és énekeljenek. Ezeken az összejöveteleken az elhunyt kedvenc italait isszák, és az „igaz beszédnek (chachi vorba)” az általa szeretett változatai hangzanak el (többnyire dalok formájában).

Tiszteletadás az elhunytnak

Mivel azért gyűltünk össze, hogy lerójuk tiszteletünket az elhunytnak, mindent úgy csináltunk, ahogy ő maga csinálta volna. Este sört ittunk, neki is öntöttünk. Aztán órán át vicceket meséltünk, olyanokat, amelyeket ő mesélt volna. Később egy-két órán át találós kérdések voltak terítéken. Egyes kérdésekre megvoltak a kész válaszok, másoknál vita alakult ki a helyes választ illetően. Az a kérdés, hogy „ki a cigány?”, hosszú vitát váltott ki. Minden résztvevő hosszasan fejtegette a maga álláspontját, érveit. (Végül a többség a következő válaszban egyezett meg: „Az, aki nem nézi le a cigányt.”) ... Az igazi cigány arról ismerszik meg: először is: beszél cigányul, másodszor: a „gazho” világban csak úgy lehet boldogulni, ha az ember a „gazhokkal” érintkezve ékesszólóan és meggyőzően tudja kifejezni magát. Harmadszor a cigányok által közösen énekelt dalok teszik lehetővé a testvériség újjáteremtését...

A hangulat, még ha ez egy kicsit erőltetettnek tűnt is, „derűs” maradt egészen addig, Amíg az elhunyt bátyjából egyszer csak kitört a zokogás... A cigány „testvérek” összejövetelein a hétköznapi beszéd (duma) mindig átadja a helyét az „igaz beszédnek” (chachi vorba), vagyis a formalizált beszédnek, a népmeséknek és daloknak, amelyeket meg-megszakítanak a köszöntések és az eskük... A virrasztás éjszakáján mindenki csendben ment ki és csendben jött vissza. Amikor az egyik férfi kiment vizelni, azt szólanul tette és visszajövet sem mondott köszöntést senkinek. Így érzékeltették, hogy most, amikor mindenki részese a halál tisztátalanságának, nem lennének alkalomhoz illőek a tisztító szándékú gesztusok. De a köszöntések teljes hiányának szinte fiziológiai hatása is volt. Azáltal, hogy a „testvérek” észrevétlenül mentek ki és jöttek be, a jelenlévők nem érzékelték a teret és az időt. (Az este ritmusa már csak azért is megrendítő volt, mert a cigány ünnepek egyébként nagyon is világos, szabályszerűen ismétlődő ritmus szerint épülnek fel, már-már zenedarabra emlékeztetnek.)

A temetés

Néhány nappal később még nagyobb létszámú cigány csapattal mentem vissza a temetésére. Előre jelezték nekem, hogy nagyon hosszú nap lesz. „Ha nyolcra hirdetik meg a temetést, akkor arra csak délben kerül sor” – magyarázta nekem egy idős aszszony. Ebben a városban a cigányok annyit dalolnak, hogy nem válnak meg csak úgy a

testtől. A délelőtt a templomi misével kezdődött... a többség kívül maradt és pálinkát (ratyija) iszogatót. Bent a templomban a cigányok közül senki sem kapcsolódott be az éneklésbe, és a szertartás végén nem volt áldozás.

A cigányok felfogása szerint a kórust és a papot azért fizetik, hogy tegyék a dolgukat, és nekik csak az a feladatuk, hogy ellenőrizzék: minden rendben megy-e. Magát a temetést kora délutánra tűzték ki, így hat óra maradt arra, hogy mindenki együtt virrasszon a háznál. De sokan nem voltak hajlandók elmenni az elhunyt „tisztátalan” házába. A halott családja viszont azon volt, hogy minél többen „támogassák” őket fájdalomukban. A távolabbi rokonok azon a véleményen voltak, hogy a halottvirrasztás a közeli családtagok feladata. A halott iránti „tiszteletből” eljöttek a temetésre, de nem azért, hogy a családdal együtt részt vegyenek az utolsó virrasztásban. Végül azért a templomnál összegyűltek mind, elmentek Gabiékhoz, letelepedtek a szobákba, halkan beszélgettek és komótosan iszogattak.

Valamikor a délelőtti folyamán kocsonyát és füstölt sonkát hoztak át a szomszéd házból, s a szoba közepére rakták. Szóltak, hogy menjek és egyek belőle, s egyszer csak nyolcvan férfi között találtam magam, akik mind bátorítólag néztek felém: „Egyél, Misi! Egyél! Ne szégyellj magad! Edd meg az egészet! Tömd meg a bendódet! (Na lazhes tu! Xa nyugodtan! Caljos tu! Mondják, hogy amit az „idegen” eszik meg, az a halotté lesz. S valóban egyetlen cigány sem nyúlt az ételhez.

Dél körül a társaság formátlan menetté állt össze. A mikor az első cigányok odaértek a temetőhöz, az elöl haladó családtagokon páni félelem lett úrrá, ami átragadt a mögöttük levőkre is. Az embernek az volt a benyomása, hogy a közeli családtagok nem akarnak belépni a ravatalozóba, amit a cigányok „boncháznak” neveznek. Az elhunyt felesége és lányai, akik szinte végigzokogták az egész utat, éles kiáltozásba kezdtek, és az ajtóhoz ugrottak, amely mögött a nyitott koporsó állt... a délelőtt nyugodt, békés, meditatív hangulatát most izzé-porrá zúzták a rettenetes, rémisztő kiáltások.

Az özvegy egyszer csak lecsendesült. A fogával kinyitott egy üveget, majd egy másikat is, egy kis sört locsolt a koporsóra és az egyik üveget a holttest mellé helyezte. Letépte magáról a fekete kendőt, amelyet addig viselt, láthatóvá téve zilált, fésületlen haját. Aztán a férjéhez fordulva megrendítő hangon előbb kiabálni majd énekelni kezdett: „Miért hagytál el engem? Nem jössz haza velem? Gyere ígyál újra velem!” Könnyek csorogtak végig az arcán.

Az asszonyoktól általában azt várják, hogy a koporsóból kiemelve, vagy mint a fentebb idézett esetben „meglocsolva” életre keltsék a testet. Ugyancsak az ő feladatuk, hogy késleltessék – akár fizikai erőszak árán is – a koporsó lezárását és leeresztését. Mosatlan, fésületlen, rendezetlen hajzatukkal, fekete öltözkükkkel mintha akadályt emelnének a testtől való megválás elé, olyan akadályt, amelyet le kell győzni ahhoz, hogy a halál folyamata folytatódjék.

Egy férfi lépett be és cigarettát helyezett a holttest mellé. Egy másik odaszólt neki: „Jól van. Adjál neki cigarettát, hadd vigye magával!”. Többen felkiáltottak: „Jaj, Istenem!” (Ahaj Devla!). Valaki pénzdarabokat dobott a koporsóba.

Hosszú búcsú

Az özvegy csaknem egy teljes órán át ott maradt panaszos fájdalmával a férje mellett. A közeli hozzátartozók támogatták. A fájdalom időnként úgy felerősödött benne, hogy sörrel „öntözte” a testet. Ez alatt az idő alatt Gabi minden közeli rokona legalább egyszer odament a koporsóhoz. Mondják, minden bensőséges barátnak oda kell mennie, hogy búcsút vegyen tőle, már csak azért is, hogy a „mulo”-nak (a halott szeleme) ne kelljen visszajönnie emiatt. Más cigányok, akik nem álltak ilyen közeli rokonságban Gabival, mérgesen pattantak fel, amikor javasoltam nekik, hogy ők is menjenek oda. A sírkő körül üldögéltek, ittak, és saját ügyeikről társalogtak. Azok közül, akik bementek a ravatalozóba, sokan észrevették, hogy a testet „rossz irányban”, fejfel az ajtó felé helyezték el. De senki semmit nem tett annak érdekében, hogy jó irányba fordítsák.

Aztán a halott egyik fia egyszer csak kivonszolta az anyját, majd öt muzsikos sorakozott fel a ravatalozó bejáratánál. Megfizették őket, hogy eljőjenek a szomszéd városból. Romungrók (magyar cigányok) voltak, ismert zenészek, valaha kávéházi muzsikuskok leszármazottai, akik még nem is olyan régen a vidéki és városi magyaroknak muzsikáltak.

A cigányok a saját nyelvükön, parancsoló és lekezelő modorban kommunikálnak a zenészekkel, mert ezzel is mutatni akarják fölényhelyzetüket azokkal szemben, akikkel a „gazho”-k (nem-cigányok, ez esetben magyarok) ezt nap mint nap megteszik. Ezért van az, hogy miközben a cigányok a testet átadják a gazhoknak, a gazhok szolgálóit beépítik a maguk társadalmi univerzumába. Ez azért szimbolikus jelentőségű, mert történetileg a gazhok integrálták a muzsikusokat. Abban az egy órában, ami a pap érkezéséig hátravolt, a család férfitagjai, sőt a távoli rokonságba tartozó cigányok is énekeltek a muzsikuskok kíséretével. Itt is, akárcsak más temetéseken, a cigányok ragaszkodtak a vidám nótákhoz. (Vidámat, mondták, amikor a muzsikuskok szomorú nótát akartak játszani.) Az énekesek a pénzt a hegedű húrja alá csúsztatva fizettek a zenészeknek.

Kevéssel két óra előtt magyarok kezdtek gyülekezni a temetőnek a cigányok csoportjától távol eső sarkában. Majd megérkezett a pap a segédeivel és a kizárólag gazho asszonyokból álló kóruossal, amely hagyományos egyházi énekeket adott elő. A „szörnyűséges”, hosszú, fekete és nőies reverenda sérti a cigányok érzékenységét... és nem is mulasztják el, hogy csúfolódjanak rajta.

A mindennapi életben baljós előjelnek számít pappal találkozni. Az emberek átkozódással próbálnak szabadulni a rossz következményektől. („Hogy nyelné el az éjszaka!” Hogy vinné el a havi vérzés!”), vagy azzal, hogy megérintik a nemi szervüket.

Most, hogy vannak cigány származású, cigány nyelven miséző papok, nagyon ügyelnek arra, hogy ne papnak (rashaj), hanem pásztornak nevezzék magukat. A pap utolsó mozdulataival egy időben a sírásók rárakták a koporsóra a fedelét és beszögeztek. Ez minden cigány temetésen a felerősödő fájdalom pillanata, a családhoz tartozó asszonyok kiszámíthatatlanul szenvedélyes reakciójával. Az első szög beverésének a zajára szívszaggató kiáltás hangzott fel, és az egyik lány odaugrott a sírásókhoz, mint-

ha le akarná őket állítani. Fivérei és nővérei ájultan vonszolták el onnan. Közben a többi családtag szipogott és sóhajtozott.

Valamennyi cigány temetésén, ...legalább egy közeli rokon elájult, mintha, amennyire ez lehetséges, közel szerettek volna kerülni a halál állapotához. Az ájulás mindig fölerősíti az általános pánikot. Mindenki, férfiak és nők vegyesen, vízért kiabál, majd addig locsolgatják az öntudatlan állapotba került nőt, amíg magához nem tér. A tömeg újra lecsendesült, a pap elmondta az utolsó előtti áldást. A fiúgyerekek és a fivérek a pap kíséretében fölemelték a halottat, hogy elvigyék a sírig vezető „utolsó útjára”.

A zenészek nehezen találtak maguknak helyet a cigányok menetében, több férfi hangosan szentségelt, szemrehányást téve nekik, hogy nem teljesítik kötelességüket, hiszen a koporsó mellett haladva folytatniuk kellene a muzsikálást

A cigány sír

A föld alatt fölfedezhetjük a cigány ház látványát. Pontosabban megesik, hogy a sír a „tisztaszobát” mintázza a virágos szőnyegekkel és takarókkal. A cigány házakban ez a művirágokkal bőségesen díszített „tisztaszoba” az egész család büszkesége, feltéve, hogy be tudnak egy ilyet rendezni. A vágy, hogy a föld alatt újjáteremtsék a házat, olykor meglehetősen teatrális megoldásokhoz vezet. Van példa arra, hogy a kibetonozott sírgödörben valóságos büfét rendeznek be italokkal, cigarettával, ruhákkal, kendőkkel. A sír tetején pedig úgy rendezik el a virágkoszorúkat, hogy azok a „tisztaszoba” központi helyén lévő, többnyire virágmintás takaróval borított, dekoratív ágy látványát idézzék fel.

...a pap a sírnál végzett a szertartással, hátrahúzódott, és a sírásók elkezdték a gödörbe lapátolni a földet. Amikor a föld kezdte elborítani a koporsót, a cigányok kérték a sírásókat, hogy: „Ne siessenek! Ráérnek lassabban!” Hiába. Amikor a sírásók befejezték a munkát, a legkisebb fiú odaugrott a sírhoz és húsz liter bort locsolt a földre. Majd egy másik rokon lépett a sírhoz és így kiáltott a családtagokhoz: „Hat hétig nem daloltok, hat hétig nem táncoltok, hat hétig nem isztok, hat hétig nem borotválkoztok!” Aztán felkapott egy másik boros demizsont és a lába körül meglocsolta a földet. (A közeli családtagoknak ebben az egész időszakban – ami elvileg az elhunytért mondatott utolsó misét követő egy évig tart – úgy kell viselkedniük, mintha a testi állapotuk az elhunytéhoz kötődne. Öltözködésükben a férfiaknak és a nőknek egyaránt kerülniük kell a pirosat, az élet színét. A dal, az ital és az ünnep most szigorúan tilos. A legkisebb fiú megragadta a „testvérei” karját és „még egyszer utójára” elénekelték apjuk kedvenc dalát. Ott álltak a sírnál égnek emelt karral, ökölbe szorított kézzel, rázták az öklüket és a kétségbeesés jeleként széttárták karjukat. A fiú által intonált dal jeladás volt az általános elvonulásra, és sok cigány nem is leplezte, hogy mennyire sokkolja a többiek tüntető távozása. A család számára a temetés még nem ért véget. Az idősebbik fiú a tömeg felé indult és kérte a cigányokat, hogy jöjjenek el, ha már nem hozzájuk, legalább a kocsmába, hogy ezekben a nehéz pillanatokban, amikor olyan nagy szükségük lenne rá, támogassák őket.

A halott cigány nem képes támogatni az élőket, mert a társadalmi „termékenység” a cigány jelen idejű tevékenységéből ered. Amikor az emberek isznak, egy kis alkoholt a földre locsolnak, és húsvét hajnalban megesik, hogy az asszonyok, mielőtt mosakodni kezdenének, egy kevés vizet kiöntenek a halottaknak. Manapság a papok két misét is mondanak, az egyiket a temetés előtt, a másikat hat héttel az elhalálozás után. Némelyek azt állítják, hogy ennek eredményeként a cigány halottak mostanában békében nyugszanak, és nincsenek már „mulo”-k, hogy megzavarják az élőket.

Miskoff Mihály

Forrásmunkák:

Csányi Vilmos: *Az emberi természet.* Humánétológia. Vince Kiadó Kft., Budapest, 1999.

M.S. Stewart: *A magyarországi cigányok halotti szokásai.* „Cigányfűró” Kisebbség-szellemű Művészeti Folyóirat 1994. 3-4. szám

M.S. Stewart: *Nép – nemzet nélkül* u. az 1996. 2-3.szám.

Miskoff Mihály: *Budapesti Fegyház és Börtön a szemléletváltás gyakorlatában. A megállapodás.* Az említett írás a Börtönügyi Szemle 1998. 2. számában „A megállapodás” címmel jelent meg.

Rostás—dr. Karsai: *Cigány-magyar, magyar-cigány szótár.* Kossuth KK, Budapest, 1991.